

Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi

Nuri Adıyke*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu tanımı gereği her konuda çoklu yapıya sahiptir. Bu çerçevede farklı din ve etnik yapıya sahip topluluklar millet sistemi çerçevesinde Osmanlı yaşamına katılmışlardır. Fatih Sultan Mehmet dönemi ile şekillenen bu oluşum Tanzimat döneminde modernize edilmiştir. İslami zimmet kavramının ve Roma cemaatler sisteminin birleşimi olan bu Osmanlı kurumu, içerisinde önemli bir tolerans barındırmakla birlikte temelde idari, hukuksal ve siyasal bir organizasyondur.

Bir segregasyon olarak düşündüğümüz Osmanlı millet sistemi içinde cemaatlerin yöneticileri idari görevlilerdir. Diğer memurlar gibi görev tanımalarına sahiptirler ve kendi bürokrasileri vardır. Buna ek olarak cemaatler miras hukuku ve aile hukuku açısından kendi yasal düzenlemelerini uygulamışlardır. Üçüncü olarak, millet sistemi ortaçağ siyasal sistemi ile uyumlu idi, çünkü bireyin siyasal bir mubatap olmadığı dönemlerde siyasal mubatap olarak cemaatler kabul ediliyor ve siyasal bir anlam oluş-

turuyordu. Bu açıdan millet sistemi ideal bir siyasal kurum idi.

Birçok konuda olduğu gibi Osmanlı millet sisteminde de geleneksel şekillenmeler Tanzimat döneminden itibaren yerini yazılı hukuksal düzenlemelere bıraktı. Bu çerçevede geleneksel/modern dönem öncesinde adalet kavramının yerini de eşitlik kavramı aldı.

Anahtar Kelimeler: millet sistemi, segregasyon, gayrimüslim, kimlik, cemaat.

The Discussions About Ottoman Millet System and as an Agreement Model of Ottoman Millet System

Abstract

According to the definition, Ottoman Empire has had multi constitution. In this framework, communities which have had different religion and ethnicity joined Ottoman society in the framework of Millet System. The system which was shaped in Fatih Sultan Mehmed ages has been modernized at Tanzimat period. This Ottoman establishment was created from the conception of Islamic zimmiyet and the system of Roman communities, has included tolerance. Nevertheless the establishment was an administrative, forensic and political organisation substantially.

The administrators of communities in the Ottoman millet System, that I consider the system has segregation, were public servants. They had own terms of functions and own bureaucracies. In addition to, the communities have implemented own inheritance law and family law. Thirdly, the millet system was harmonized with middle age political system, because individuals were not a political addresses at that time period. On the contrary, political addresses were the communities. In this context, the millet system was an ideal political function. The traditional shapes of the Ottoman millet system had given up yield to written legal arrangements since Tanzimat. In this framework, justice concept transformed equation concept at the traditional/pre-modern period.

(*) Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Key Words: millet system, segregation, non-muslim, identity, community.

Osmanlı devleti, İstanbul'un topraklarına katılmasından sonra artık bir İmparatorluk haline gelmiştir. İmparatorlukların iki temel özelliği vardır. Bunların birincisi emperyal ideoloji ve pratikler, ikinci ise her konudaki çoklu var oluşlardır. Osmanlı sistemi de her iki özelliğe de sahip bir sistem kurgulamıştır. Yayılmacılığın ideolojisi İslami söylemler ile (cihad, kelimetullahın yayılması, nizam-ı alem...) şekillenmiştir. Yayılmacılığın pratik biçimi ise egemenliğe alınan toplulukların yerel, geleneksel hayatlarını devam ettirerek sağlanmıştır. Osmanlı sistemine eklenen tüm topluluklar kendi kimlikleriyle katılmış ve sistem çok dinli, çok etnikli, çok kültürlü ve çok kimlikli bir şekle bürünmüştür. Böylelikle, imparatorluk tanımının ikinci özelliği olan çokluklar sağlanmış oldu.

İmparatorluklar tanımları gereği çoklu hayat pratikleri ve algıları barındırmak zorundadırlar. Nitekim Osmanlı öncesinde de gerek Selçuklu mirası, gerek Selçuklu öncesi uygulama pratikleri ve Bizans pratikleri Osmanlı farklı etnik ve dinsel toplulukların Anadolu coğrafyasında bir arada yaşandığını bize göstermektedir.

Modern dönem öncesinde çoklu sistemle hayat bulan Osmanlı için kimlik tanımlamalarında objektif kimlik (doğuştan) ile subjektif kimlik (sonradan veya tercih edilen) kimlik arasında pek fark yoktur. Zira çok büyük kitleler doğdukları kimliklerle hayatlarına devam edip ölürler. Yani objektif kimlik ile subjektif kimlik hemen hemen aynıdır. Bunun tek istisnası bir gayrimüslimin din değiştirmesi, Müslüman olmasıdır. Bu durum da Osmanlı'da olağan şartlarında çok yaygın bir tavır değildir.¹ Çünkü bu geleneksel dengeleri bozabilecek bir durumdur ve Osmanlı için istenilebilecek bir durum değildir. Bu yüzden ki Osmanlı idaresinin bu farklılıklar karşısındaki tutumu ne bir asimilasyon ne de entegrasyon olmuştur. Bu çerçevede Osman-

lı millet sistemi ancak ve ancak *segregasyon* ile örtüştürülebilir.

Tarih boyunca toplumlar, çoğunluk unsurdan ya da egemen unsurdan (egemen unsur her zaman çoğunluk olmayabilir) farklı olanları, yani ötekini, idari ve hukuki sistem içine dahil etmede üç farklı yöntem uygulamışlardır. Aynı zamanda insanlığın ve bireysel hak ve özgürlüklerin de gelişmesine paralel bu üç sistem; Asimilasyon, Segregasyon ve Entegrasyondur. Asimilasyon ötekini tamamen yok etmeye ve farklılıkları ortadan kaldırmaya dönüktür. Tarihsel süreçte önce dini ve yakın dönemde siyasi ve etnik olarak izlenen bu yöntemde ötekinin yaşama hakkı ancak farklılıklarını gizlemekle, çoğunluğa ve egemen unsura benzemekle mümkün olmuştur.

Entegrasyon, çoğulculuğun kutsandığı bir yöntemdir. Modern toplumların ve demokratik sistemlerin ideası haline gelen bu yöntemde öteki olan yani farklılıklar taşıyan unsurlar toplumun zenginliği olarak kabul edilir. Dinsel, dilsel, kültürel tüm farklılıklarıyla asıl olan ve en önde duran bireydir ve sistemin amacı bu farklılıklarıyla bireye eşitlik sağlamaktır.

Ortaçağ toplumlarında tam anlamıyla ayrımcılık üzerine kurgulanan Segregasyonda da ötekinin farklılıklarını koruma ve gelecek kuşaklara aktarma hakkı vardır. Ancak bunun üç temel koşulu vardır:

1. Egemen unsurun kabul ettiği bir cemaate mensup olmak,
2. Farklılıklarını kendi toplumsal kategorizasyonu içinde, kendi kalın duvarları

(1) Bu durum normal hayat şartları içinde böyledir. Bkz; Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları*, TTK. Yayını, Ankara, 1994. Ne var ki normal olmayan süreçlerde Osmanlıda kitlesel ihtidalara da rastlanılmaktadır. Örnek olarak; A. Nühket Adıyeke, "17. Yüzyıl Girit (Resmo) Şer'iye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, II. Cilt I. Kısım, TTK. Yayını, Ankara 2005, ss.557-568; Nuri Adıyeke, "Multi-dimensional Complications of Conversion to Islam in Ottoman Crete", *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840, Halcyon Days in Crete VI*, (Edited By: Antonis Anastasopoulos), Crete University Press, Rethymno, 2008, ss.203-209.

arkasında (Osmanlı örneğinde Millet Sistemi) yaşamak,

3. En önemlisi bunun karşılığında çoğunluktan ya da egemen unsurdan (Osmanlı örneğinde Müslümanlar/Millet-i Hakime) farklı hukuka tabi olmak, ya da kısaca eşitsizliğe razı olmak.

Farklılığını koruma karşılığında tabi olduğu farklı muamele sadece vergi hukuku veya ceza hukuku açısından değil toplumsal yaşantının tüm aşamalarına yansiyacak şekilde ayrı mahallelerde oturma, ayrı kıyafetler giyme, ayrı yasaklamalara tabi olma gibi olguları da içermektedir.

İstanbul'un alınması ile İmparatorluk haline gelen Osmanlı, birçok konuda gelecekteki hayat algılarını sistematik hale getirdi. Kanunların sistemleştirilmesi, devlet kurumlarının mutlaklaşması ve sistemleştirilen çoklukların dengelenmesi, Fatih döneminin özelliklerinden birisidir. Bu çerçevede, kuruluşundan itibaren içerisinde gayrimüslimleri sistem unsuru olarak kabul eden Osmanlı yönetimi², imparatorluk örgütlenmesi çerçevesinde gayrimüslim cemaatleri de mutlak bir sisteme bağlamaya yönelmiştir. Bu da Osmanlı millet sisteminin başlangıcı olmuştur.

Osmanlı millet sisteminin Fatih döneminde başladığı tezi şüphesiz ki tartışmalı bir tezdır. Osmanlı tarihçileri bu konuda iki farklı görüş oluşturmuşlardır. Bazı tarihçiler, Osmanlı millet sisteminin Fatih Sultan Mehmet tarafından oluşturulduğunu, bunun için fethedilen İstanbul'da tüm yasal dinsel cemaatin merkezlerinin yaratıldığını kanıt olarak göstermektedir. Kemal Karpat çok açık ve net bir ifadeyle Osmanlı İmparatorluğu'nda "...Rum milletinin yanı sıra Ermeni ve Yahudi milletleri XV. yüzyılda kurulmuşlardı" demektedir.³ Bilal Eryılmaz, "İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet'in Ortodoks patriği ataması ve Ortodokslara iç işlerinde ve dini konularda geniş özerklik vermesini" millet sisteminin başlangıcı olarak kabul etmekte,⁴ gayrimüslimlere, devletin

yapısı içinde 'millet' statüsünün Fatih zamanında gerçekleştiğini söylemektedir.⁵ Kişisel düşüncemiz de, Osmanlı devletinin gelişip imparatorluk statüsüne eriştiği II. Mehmet döneminde kiliselerin devlet kontrolünde organize edilmesi ile devletin organize ettiği millet sisteminin başladığı" ifadesi ile⁶ sistemin içeriği ile ilintili olarak başlamıştır.

Osmanlı millet sisteminin Fatih Sultan Mehmet döneminde başladığına dair düşüncelerin bir kısmı da yukarıdaki gibi bir gerekçelendirmeye ihtiyaç duymadan yapılmıştır. Gülnihal Bozkurt, Osmanlı millet sisteminin II. Mehmet dönemine kadar gittiğini kabul eder.⁷

Yuluğ Tekin Kurat millet sistemi tabirini kullanmaksızın, "...Fatih Sultan Mehmet dönemine gelinceye kadar Bizans, Sırp ve Bulgar topraklarının fethedilmesi Balkan uluslarının Büyük bir bölümünü Osmanlı İmparatorluğu yönetimine sokuyor ve Osmanlı hükümdarını yeni bir politika, diğer bir deyimle yeni bir hukuk düzeni uygulama noktasına getiriyordu" diyor.⁸ Burada açıkça kast edilenin millet sistemi olduğunu iddia etmek belki itiraz konusu olabilir ancak ifade edilen şey, uygulamadaki yeni sistemin başlaması idi. Böyle bir düzenlemenin yapıldığı konusunda birçok araştırmacı aynı görüşü paylaşmaktadır. Cevdet Küçük, "...Fatih devrinde fonk-

(2) Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren Hristiyan unsurun, Osmanlı'nın temel taşlarından birisi olduğu, Bu çerçevede Osmanlıyı oluşturan aşiretinin kan bağı ile değil Hristiyanların da içinde bulunduğu çıkar bağı ile oluştuğu tezi için, Bkz: Rudi Paul Lindner, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, (Çev: Müfit Günay), İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s.30 vd.

(3) Kemal Karpat, "Etnik Kimlik ve Ulus-Devletlerin Oluşumu", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. II, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 19.

(4) Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 236.

(5) Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1990, s.26; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Alternatif Üniversite, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992, s.20.

(6) Nuri Adıyeko, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 255.

(7) Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1989, s.10.

(8) Yuluğ Tekin Kurat, "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 217.

siyonunu yitirmek üzere bulunan Ortodoks Rum patrikliği, İstanbul'un fethinden sonra ihya edildi. Patrikhaneye Bizans İmparatorlarından daha fazla dini ve hukuki haklar tanındı. Aynı şekilde Musevilere kendi havralarına sahip olma hakkı verildiği gibi Ermenilerin başına da bir patrik tayin edilerek cemaatler arasında bir denge sağlandı" ifadeleriyle⁹ bu görüşü destekliyor.

İkinci bir görüşe göre, millet sistemi olarak değerlendirilebilecek düzenlemelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat ile gündeme geldiğini, millet sistemi denilecek bir olgudan ancak XIX. yüzyıldan itibaren söz edilebileceğidir. Modern dönem öncesi için millet sisteminden söz edilemeyeceğidir. Üstelik Macit Kenanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda millet sisteminin varlığını iddia, imparatorluğun son yüzyılındaki düzenlemeleri esas alarak bunların bütün bir imparatorlukta başlangıçtan beri aynen uygulandığı ön kabulüyle yazmış oldukları şeyler, ciddi olarak kabul edilecek şeyler değildir" diyerek¹⁰ yukarıdaki görüşleri ciddiyyetten uzak görmektedir.

Millet sisteminin imparatorluğun son yüzyılında oluştuğunu savunan başka araştırmacılar da vardır. Bu tezin öncülüğünü aslında Benjamin Braude yapmıştır. Ona göre Osmanlı İmparatorluğu'nda resmi Millet sistemi XIX. yüzyılda "...tam da yok olmanın eşiğinde ortaya çıktı."¹¹ Daha eski dönemlere tarihlenen millet sistemi ise kaynağı bir dizi yanılısma ve kutsal rivayetlere dayanan bir efsanedir.¹² Osmanlı millet sisteminin kesin olarak Tanzimat düzenlemeleri ile oluşturduğu görüşünü ifade eden Yavuz Ercan, "... ilk kez Tanzimat Fermanı ile birlikte Gayrimüslimlerle Müslümanlar yasalar önünde eşit sayıldılar. Bundan sonra nizamnamelerle yapılan düzenlemelerle Millet sistemi oluşturuldu" demektedir.¹³ Buradaki tartışma genellikle Fatih döneminden itibaren uygulanan cemaatler sisteminin varlığı mı? Yoksa isimlendirilmesi mi olduğuna dair bir tartışma gibi görünmektedir.¹⁴ Zira ismi ne olursa

olsun Fatih döneminden itibaren Osmanlı devleti içinde resmi hüviyete sahip gayrimüslim cemaatleri sistemin bir unsuru haline gelmişlerdir.

Kanımızca Tanzimat dönemi, Osmanlı millet sisteminin oluşturulduğu bir dönem değil, her konuda olduğu gibi yeniden düzenlendiği, tanzim edildiği bir dönem olmuştur. Pek kabul edilir görünmese de Tanzimat dönemindeki bu değişim ve dönüşümleri Osmanlı millet sisteminin çözülmesi olarak kabul eden bir görüş de mevcuttur.¹⁵ İleride tartışacağımız bu konudaki kişisel görüşümüz, Arshi Kahn gibi, "millet sisteminin Tanzimat [dönemi] ile yeniden düzenlendiğidir."¹⁶

Osmanlı millet sistemi ile ilgili bir başka tartışma konusu da millet sisteminin hukuksal dayanağını nereden aldığı problemidir. Türk tarihçilerinin hemen hepsi bunun İslam hukukundaki zimmiyet düzenlemesi olduğunda hemfikirler. Cevdet Küçük, Osmanlı millet sisteminin bizzat İslam devlet teorisine dayandığını belirtirken,¹⁷ Kenanoğlu, "Osmanlı devleti bir İslam devleti olduğundan gayrimüslimlere yönelik uygulamalarında İslam hukuk sisteminin esaslarının etkili olduğu"nu ileri sürer.¹⁸ Kurat, bu İslam geleneğinin Osmanlı'da esnek bir şekilde kullanıldığını ifade etmektedir.¹⁹

- (9) Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi" ", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 210.
- (10) M. Macit Kenanoğlu, "Tek Devlette Çok Hukuk Olabilir mi?", *Düşünen Siyaset, (Osmanlı ve İdeolojisi)*, (Ağustos-Eylül 1999), sayı:7-8, s. 124.
- (11) Benjamin Braude, "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 253.
- (12) Benjamin Braude, "Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri-I", (Çev: Kurtuluş Dinçer), *Tarih ve Toplum*, sayı 40, (Nisan 1987), s.34.
- (13) Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topuluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 206
- (14) Bu tartışmalar için ayrıca Bkz: M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi (Mit ve Gerçek)*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004, s. 30 vd.
- (15) Adem Çaylak, "Osmanlı'da Özerk Milletler Modeli: Bir Sosyolojik Çözümlemesi", *Yeni Türkiye Dergisi, Osmanlı Özel Sayısı*, c.II, sayı 32, (Mart-Nisan 2000), s. 429 vd.
- (16) Arshi Khan, "Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.233.
- (17) Cevdet Küçük, "Osmanlılarda "Millet Sistemi" ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.1010.
- (18) Kenanoğlu a.g.e., s.4.
- (19) Kurat, a.g.m., s.217.

Osmanlı millet sisteminin kaynağına dair ikinci görüş ise onun İslami referansını da yadsımadan daha geniş bir zemine oturtma çabasıdır. Nükhet Adıyeke, Osmanlı yönetiminin millet sistemini oluştururken, Anadolu'da kendinden önce var olan farklılaşmayı esas aldığı söyler.²⁰ Osmanlı millet sistemini İslam zımmiyet kavramından daha geniş bir çerçeveye oturtmaya yönelik en önemli tezleri İlber Ortaylı oluşturmuştur. Millet tipi örgütlenmenin, imparatorluğun tarihten aldığı bir yapı olduğunu söyler.²¹ Keza Fatih'in Rum Ortodoks patriğini/millet başısını tayin etmesinin Roma gelenekleri ile izahını²² bir adım daha ileri götürerek, "Osmanlı millet nizamı bir bakıma tarihin *sui generis* kendine özgü bir olayıdır" der.²³ Ortaylı, Osmanlı millet sistemini kendisini besleyen bütün geleneklerin bileşkesi olarak orijinal bir Osmanlı kurumu olarak kabul eder. Nitekim Pantazopoulos'a göre, "başka dinin gönüllü olarak teslim olmuş halklarını hayat hakkı, mülkiyet hakkı, ibadet etme hakkı ve kendi hukuklarını uygulama hakkının verilmesi M. Ö. 2. binyıldan beri Akdeniz ve yakın Doğu bölgesinde uygulanmaktaydı. Bu haklar ekonomik, dini ve siyasi sebeplerle verilmekteydi."²⁴

Osmanlı millet sistemi çerçevesinde tartışılan bir başka konu da *millet* kavramının neyi işaret ettiğine ilişkindir. Millet farklı tanımlarının yapılması, buna bağlı sitemin tanımlanmasında da farklılıklar yaratmaktadır. Çalışmaların bir kısmında millet kavramının hangi toplumsal ya da dinsel grup ya da grupları işaret ettiğini somutlaştırmaksızın, yerel ve kültürel farklılıkları ön plana çıkaran bir ayıt edicilik olarak tanımlanmaktadır. Augustinos milleti "...grup ayırt ediciliğini hesaba katan fakat birçok yerel kültürel farklılığı basite indirgeyen bir yapıya sahip toplumsal ve yasal bir varlık" olarak tanımlamaktadır.²⁵ Arshi Khan'a göre millet sistemi, etnokültürel farklılıkların korunması desteklenmesi ve muhafazası anlamına gelen çok kültürlülük ile eş anlamlıdır. Hatta bunun ileri bir uygulamasıdır.²⁶

Bu konuda çalışanların büyük bir bölümü millet kavramının, Osmanlı'da XIX. yüzyıl öncesinde "din" ya da "bir din ve mezhebe inanan insanlar, cemaat" karşılığında kullanıldığı konusunda hemfikirdirler. Buna ek olarak terimin, XIX. yüzyılda kazandığı farklı bir anlam (nation) ile karıştırılmaması gerekliliği özellikle belirtilmektedir.²⁷ Millet teriminin XIX. yüzyıl öncesinde din ve cemaat anlamına geldiği ön kabulü içinde asıl tartışma, millet teriminin hangi toplumsal ya da dinsel grubu işaret ettiği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Terimin geniş hali ile tanımlanmada *farklı* grupların hepsi tanımlanmanın içine girmektedir. Buradaki en önemli belirsizlik Müslüman milleti teriminde yatmaktadır. Müslümanların ve Gayrimüslimlerin bir bütün içinde değerlendirildiği sistemde milletler ikiye ayrılmaktadır. Müslüman milletleri -ki tek millettir- millet-i hakime, gayrimüslim milletleri de millet-i mahkume olarak isimlendirilmektedir.²⁸ Ne var ki devletin temel referanslarının en önemlilerinden birisinin İslam şeriatı olduğu düşünülürse, millet-i hakimenin sistem organizasyonunun devlet yönetiminin zaten içinde olduğu görülür. Dolayısıyla İslam'ın teoride millet sisteminin bir parçası olmasına rağmen pratikte böyle bir durum söz konusu değil idi.

- (20) A. Nükhet Adıyeke, "Osmanlı Millet Sistemi Uygulamasında Gelenekselliğin Rolü", *Düşünen Siyaset, (Osmanlı ve İdeolojisi)*, (Ağustos-Eylül 1999), sayı:7-8, s. 158.
- (21) İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.997.
- (22) İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", s.998-999; İlber Ortaylı, "Osmanlı'da Azınlıklar ve Millet Sistemi", *Üç Kıtada Osmanlılar (Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek 3)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007, s.63 vd.
- (23) İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s.38.
- (24) N. J. Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1967, s. 3.
- (25) Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, (Çev: Devrim Evcil), Ayraç Yayınları, Ankara, 1997, s.57.
- (26) Khan, a.g.m., s. 230.
- (27) Terimin Osmanlı sözlüklerindeki anlamı ve geçirdiği anlam değişikliği için; Fuat Bayramoğlu, "Millet Milliyet ve Ümmet Kelimelerinin Mana Değiştirmeleri", *Aylık Siyasi İlimler [Dergisi]*, yıl IX, (Temmuz 1939), ss.190-199; Nuri Adıyeke, "Osmanlı Siyasal Söyleminde Cemaat-Millet ve Anadolu Uygulaması", *Mersin Üniversitesi I. Ulusal Tarih Kongresi [Tarih ve Milliyetçilik]*, Bildiriler, Mersin, 1998, ss.38-42.
- (28) Millet-i hakime ve millet-i mahkume kavramları için Bkz: Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, s.13; Nuri Adıyeke, "Osmanlı Siyasal Söyleminde Cemaat-Millet ve Anadolu Uygulaması", s. 40.

Braude, millet tabirinin Osmanlı tarafından dışa dönük amaçlarla sınırlı olmak üzere Hristiyanlar için kullanıldığını belirtmektedir. Ona göre iç idari amaçlar için ehli-zimmet, yani yalnızca birer taife ya da cemaat idiler.²⁹ Millet sistemini çok kültürlülüğün ileri bir uygulaması olarak değerlendiren Arshi Kahn ise millet tabirinin Osmanlılar tarafından “azınlıklar” için kullanıldığını ileri sürer.³⁰ Hukuksal tanımlanma olarak azınlık modern dünyanın bir terimi olsa da burada kastedilen terimin sözlük anlamı olsa gerek. Kurat ise millet teriminin “yasal statüsü belirlenmiş dini cemaatler” olduğunu söyler.³¹

Yasal statüsü tanımlanan gruplar ise Müslümanlığın dışında üç tane idi. Bunlar hiyerarşik sırası ile Ortodoks Rumlar, Ortodoks Ermeniler ve Yahudiler idi. Ayrıca bu milletlere, millet statüsü verilmeyen ve yönetimle ilişkilerini bu milletler vasıtasıyla gerçekleştiren eklenen ara cemaatleri de eklemek gerekmektedir.³²

6 Osmanlı millet sistemi ile ilgili son olarak tartışmak istediğimiz konu da onun hukuksal ve etik temelleri konusudur. Nitekim *siyasal bir uzlaşma modeli olarak Osmanlı millet sistemi* teorimiz de kaynağını bu tartışmadan almaktadır.

Osmanlı millet sistemi konusunda çalışanların çok büyük bir kısmı, bu sistemi idari ve siyasi zeminlerini de yadsımadan, öncelikle *tolerans* ile izah etmeye çalışmışlardır. Braude ise; bunun bir toleranstan çok, hoşgörü derecesinde bir ilgisizlik olduğunu söylemektedir.³³ Şüphesiz ki bu sistem önemli bir tolerans pratiği taşımaktadır. Ne var ki bize göre bu sistemin temel referansı tolerans değil, idari ve siyasi organizasyondur, bu organizasyon kendi içinde önemli bir tolerans da taşımaktadır. Zaten imparatorlukların temel tanımlanması içinde sadece dinsel değil, hukuksal, ekonomik, mali ve idari farklılıklara saygı ve tanıma yani bir tolerans vardır.³⁴

Osmanlı millet sistemini siyasi ve hukuksal bir organizasyon olduğunu düşünmemizi sağlayan üç temel olgu vardır.

1. Millet sisteminin idari şekillenmesi,
2. Millet sisteminin hukuksal şekillenmesi
3. Millet sisteminin Osmanlı siyasal hayatındaki şekillenmesi.

Millet Sisteminin İdari Şekillenmesi

Osmanlı Millet sisteminin idari açıdan en önemli dayanağı, Fatih Sultan Mehmet'in her üç cemaat için de resmi devlet memuru statüsünde birer *millet başı* tayin etmesidir. İlk olarak İstanbul'un fethedilmesinden sonra sultan Mehmet, Bizans İmparatorluğu'ndan tevarüs eden Ortodoks kilisesini canlandırmış ve Georgios Scolarios Gennadios'u patrik olarak tayin etmiştir. Patrik sultana bir itikadname sunmuş, sultan da patriğe bir berat ihsan etmiştir.³⁵ Patrikhanenin kurumsal bir kimlik olarak tanındığı ve ona bir takım hakların verildiği bu ferman hakkında bir takım tereddütler, çekinceler varsa da³⁶ Tanzimat dönemi sonrasında, taşradan merkeze gönderilen cemaat veya kiliselerle ilgili yazılarda bütün cemaat yöneticilerinin “Fatih Sultan Mehmet'in kendilerine ihsan

(29) Benjamin Braude, “Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri-I”, s.35.

(30) Khan, a.g.m., s. 230.

(31) Yuluğ Tekin Kurat, a.g.m., s.218.

(32) Bulgarlar, Sırlar, Ulahlar ve Arnavutlar Rum Ortodoks Kilisesine; Süryaniler, Habeşler, Koptiler Ermeni Kilisesi'ne tabi idiler. Bu gruplarda zaman zaman yer değiştirmeler oluyordu. Yavuz Ercan, *Osmanlı yönetiminde Gayrimüslimler (Kuruluşundan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları)* Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s.54. Cemaat yönetimleri idari ve hukuksal işlemlerini bağlı oldukları Millet Patrikhanesi vasıtasıyla gerçekleştiriyorlardı.

(33) Benjamin Braude, “Millet Sisteminin İlginç Tarihi”, s.245.

(34) Bu konudaki görüşlerimiz için: Nuri Adıyeke, “Osmanlı Siyasi Sistemi İçinde Yerel Geleneksellikler”, *Düşünen Siyaset, (Osmanlı ve İdeolojisi)*, (Ağustos-Eylül 1999), sayı:7-8, s. 211 vd.

(35) Patriğin tayin edilmesi seremonisi ve bu bağitlar için bkz: Aurel Decei, “Patrik II. Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet İçin Yazdığı Ortodoks İtikad-namesinin Türkçe Metni”, *Fatih ve İstanbul* (İstanbul'un Fethi Derneği Tarafından Yayınlanan İki Aylık Dergi), cilt I, sayı 1, (Mayıs 1951), ss.99-116; Aurel Decei, “Yenadiyos İtikadnamesinin Metni”, *Fatih ve İstanbul* (İstanbul'un Fethi Derneği Tarafından Yayınlanan İki Aylık Dergi), cilt II, sayı 7-12, (Mayıs 1954), ss.203-210; Hikmet Özdemir, “Azınlıklar için Bir Osmanlı-Türk Klasığı:1453 İstanbul Sözleşmesi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.223-228. Bu olayın farklı bir yorumu için, Benjamin Braude, “Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri-II”, (Çev: Kurtuluş Dinger), *Tarih ve Toplum*, sayı 41, (Mayıs 1987), s.13.

(36) Fatih'in verdiği bu fermanın yandığı ve bir suretinin bulunamadığı, Yavuz zamanında bu konuda bir takım işlemlerin yapıldığına dair, Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi*, s.28.

ettiği hakları” hatırlatmaları ve buna vurgu yapmaları oldukça önemlidir. Bu vurgu sadece kilise söyleminde değil devletin kendi düzenlediği belgelerde de mevcuttur. İslahat Fermanı’nda ve Rum Patrikhanesi Nizamnamesi’nde bu belgeye atıf bulunmaktadır.³⁷

Fatih döneminden itibaren, Osmanlı yönetimi çerçevesinde patrik, hem kilisesinin amiri hem de Osmanlı sultanının bir memuru haline gelmiş oluyordu. Patriğin dini yetkileri genişletildi ve ona siyasi yetki de verildi. O Osmanlı Hıristiyanlarının *Millet başı* veya *Ethnarch*’ıydı.³⁸ Nitekim bu tarihten Osmanlı’nın yıkıldığı tarihe kadar bu durum aynı şekilde devam edip gitti. Patrik resmi belgelerde artık millet başı olarak zikrediliyordu.

Doğu Roma’nın fatihi Rum Ortodoksları’nın yanı sıra asırlardan beri Anadolu’da yaşayan Ermeni cemaati için de bir millet başı tayin etti. Fatih sultan Mehmet, İstanbul’un alınmasından kısa bir süre sonra Bursa Episkoposu Hovagim’i Osmanlı topraklarındaki bütün Ermenilerin reisi olarak görevlendirdi.³⁹ Burada dikkat çekici iki husus vardır. Birincisi, Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin monoblok bir yapı göstermemelerine rağmen Ermeni cemaati bir bütün haline getirilmeye çalışılmıştır. İkinci ve daha önemlisi de İstanbul’da daha önce olmayan bir merkez-kilise ihdas edilmiştir. Bilindiği üzere kadim Ermeni cemaatinin, tarihsel ve kutsal niteliklerle anılan Ecmiyadin, Sis, Ahtamar ve Kudüs kiliseleri vardı. Fatih İstanbul’da daha önceden olmayan bir kiliseyi ihdas etmiş, üstelik bu kiliseyi diğerleri üzerine hakim kılmıştır. Bu yeni bir uygulamadır.

İstanbul’un alınmasının ardından II. Mehmet Konstantinopol’un Romaniot Yahudilerinin hahambaşısı olan Moses Caspali’yi tüm Yahudi cemaatinin başkanı olarak atadı. Böylece, geleneklerinde ve tarihlerinde olmadığı bir şekilde Yahudileri de tek bir hahambaşının (Grand Rabbi) idaresine aldı.⁴⁰ Hahambaşılık bizzat Osmanlı tarafından icat edilmiş bir kurumdur ve Yahudilik inancı

içinde olmayan bir hiyerarşik örgütlenmeyle Yahudi ruhbanları bu hahambaşılık kurumuna tabi kılınmıştır. Tek başına bu çaba bile somut olarak idari ve siyasi organizasyona işaret etmektedir.

Rum Ortodoks cemaatinin idaresini geleneksel kiliselerinin devamı olarak kurgulayan Fatih Sultan Mehmet, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin örgütlenmesini, geleneksel tutumları tamamen yok etmeden ama daha çok kendisinin düzenlediği yeni bir örgütlenme şeması ile merkeze bağlayarak oluşturdu. Her üç cemaatin reisleri de resmi statüye sahip ve sultanın atama fermanı ile tayin edilmiş devlet görevlileri idi. Sultana karşı sorumludurlar ve cemaatlerinin sorumluluğu onlara tevdi edilmişti. Bu resmi tevdiatı, “ruhani nitelikli bir iltizam sistemi” olarak kabul eden bir görüş de bulunmaktadır.⁴¹

İdari hiyerarşide sultan tarafından atanan millet başının da alt yönetici ve ruhbanları atama yetkileri vardı. Yahudiliğin daha informal olan ibadethane örgütlenmesine karşın Ermeni ve özellikle Rum kilisesi çok formal bir hiyerarşik yapıya sahiptir. Dolayısı ile bu kiliselerin ve bölge metropolitlikleri görevlilerinin atanmasında her iki millet başının önemli yetkileri vardı.

Çok farklı geleneklerle oluşturulan kamu düzenine dayalı cemaatler sistemi her üç cemaatin millet başlarına geleneklerinde olmadığı kadar geniş yetkiler vermiştir.⁴² Bu yetkiler hem dini, hem idari hem de hukuksal yetkiler idi. Patrikliğin, ruhani işlerin dışında vergi işleri, adli sorunlar ve diğer yönetim konuları ile ilgili kalabalık ve itibarlı bir memur kadrosu da vardı.⁴³ Cemaatlerin doğum-

(37) Mehmet Akman, “Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri”, *İLAM Araştırma Dergisi*, c.I, sayı 2, (Temmuz-Aralık 1996), s.138.

(38) Pantazopoulos, a.g.e., s. 4.

(39) Davut Kılıç, *Tarihîden Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2008, s.40.vd.

(40) Stanford Shaw, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yahudi Milleti,” *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.309, 310.

(41) M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi (Mit ve Gerçek)*, s. 59. vd.

(42) Milletbaşların idari ve mali yetkileri hakkında; Kenanoğlu a.g.e., s.149 vd.

(43) İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, s.999.

ölüm gibi nüfus işlerine ait defterlerin cemaat yönetimlerinde düzenlenmesi⁴⁴ de cemaat yönetimlerinin idari bir görevi idi.

Millet sistemi içinde henüz çok fazla detayını bilemediğimiz idari bir problem de cemaatin din dışı görevlileridir. Tanzimat'tan sonra çok daha güçlü hale gelen bu din dışı/laik görevliler ve kurumlar önemli fonksiyonlara sahip kurumlar idi. Bu kurumların başında bazı adalarda ve Rum nüfusun yoğun olduğu yerlerde görülen bazen *Onikiler Meclisi* bazen de *demosgerandos* veya *dimogerandiya* olarak isimlendirilen kuruluş gelmektedir. XIX. yüzyıl öncesine ait çok da fazla bilinmeyen⁴⁵ bu kurumun kilise olan ilişkisi hakkında yeterince bilgiye sahip değiliz. Kiliselere bağlı dört ya da altı kişiden oluşan *eforia*'lar da adeta bir sivil dernek görevi üstlenmektedir.⁴⁶ Bir başka idari din dışı kurum da *kocabaşı* kurumu idi. Hristiyan toplulukları için adeta bir muhtar gibi görev yapan bu resmi kurum daha ziyade vergi ve diğer idari konularda doğrudan merkezi devlet adına çalışıyormuş gibi görünmektedir. Yine farklı yerlerde devletçe muhatap kabul edilen yerel Hristiyan önderler de sisteme resmen eklenmişlerdir. Anlaşılan o ki bunlar yarı resmi din dışı güçlerdir. Örneğin, Girit'te *kapudan* denilen bir grup hem halk önderi hem de devletin resmen tanıdığı bir gruptur. Farklı coğrafyalarda bu tür farklı din dışı grupların da varlığını düşünmek pek yanlış olmasa gerek. Bu din dışı kurum ve grupların XIX. yüzyıl çalkantıları içinde çok önemli bir misyon üstlendikleri de bir gerçektir.

Millet Sisteminin Hukuksal Şekillenmesi

Fatih Sultan Mehmet, Rum Ortodoks Kilisesi'ni kendi geleneğince tekrar ihya ettiği zaman onu adeta eski haliyle tekrar diriltti. Bu yeniden hayat vermenin içinde kilisenin tüm yetkilerini ihya etmek de vardı. Bu yetkilerin en önemlilerinden birisi de kilisenin yargı konusundaki yetkileri idi. Kilisenin yar-

gılama yetkisinin kilisenin kendisi kadar eski olduğunu söylemek bir abartı değildir.⁴⁷

872 yılında Makedonyalı Vasil, *Epanagoge*'yi toplayarak, Justinian kodifikasyonunu toplayarak devletin resmi yasasını oluşturmayı amaçlamaktaydı. Epanagoge'de kral ve patrik devletin en yüksek ve en önemli varlıkları olarak bahsedilirler. Burada patrik ve imparatorun yetkileri tanımlanmıştır. İmparator sadık halkını ilahi emir mucibince yönetir ve Roma kanunlarını yorumlamaya hakkı vardır. Dini Ortodoksluğun ve dindarlığın koruyucusudur. Ortodoks inancın doğmalarını dosdoğru bir şekilde takip eden örnek olmak ve ilahi kanunlara aykırı emirler çıkartmak ve uygulamaktan sakınmalıdır. Patrik ise dini kanunları yorumlama ayrıcalığına ve imparatorun bu kanunlara uyduğunu takip etmeye yetkilidir. Kilise babalarının kurallarını ve Sinod'un kurallarını uygulamaya yetkilidir.⁴⁸

Zaman içinde kilisenin yargılama yetkisi özel hukukun tüm alanlarını kapsamak üzere genişlemiştir. İstanbul'un düşüşünden önceki son asırlarda kilisenin yargı yetkisi genişlemiş ve artmıştı. Bunda sivil yargı ile piskoposluk yargısı arasında çok fark olmaması etkiliydi.⁴⁹

Fatih Mehmet Patrik Gennadius'a "senden önceki patriklerin tüm ayrıcalıklarına sahip ol" demişti. Patrik Dionysius II'in beratında yetkisinin sadece Osmanlı'nın vergi veren Hristiyan uyrukları arasındaki dini konularda yargılama yetkisine sahip olduğu belirtilmektedir. Patrikler yetkilerini tüm özel hukuku kapsamak üzere genişletmek istemişler, dolayısıyla Sinod mahkemesi sadece Hristiyanların kendi aralarındaki davalara değil aynı zamanda Hristiyanlara karşı dava açan diğer Osmanlıların davalarına da

(44) Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'annın Yönetimi*, s.41; Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, s.35.

(45) Bu kurum için bkz: Nuri Adıyke, "Rum Cemaat Örgütlenmesi Olarak 'Dimoyerandiya'lar: Girit Örneği", *Dokuzuncu Askeri Tarih Bildirileri Semineri*, cilt II, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 2006, ss.169-179

(46) Ercan., a.g.e., s.115.

(47) Pantazopoulos, a.g.e., s.9.

(48) Pantazopoulos, a.g.e., s.3.

(49) Pantazopoulos, a.g.e., s.10.

bakmaya niyetlenmişlerdi. Kilise mahkemelerinin yetkileri XVIII. yüzyılın sonunda belirginleşmiştir. Bu mahkemeler eyaletlere de yayılmış ve tek, esaslı bir prosedür geliştirmeye yönelmiştir. Hristiyanlar arasındaki davalara bakan piskopos ticari bir anlaşmazlık olduğunda tüccarların da dahil olduğu karışık mahkemeler oluşturmaktadır. Ege adalarında piskoposluk mahkemeleri XVIII. yüzyılın ikinci yarısında mukavele ve mülkiyet hukukuna dair davalara da bakmaktaydı. Din adamları yargılama sırasında *Hexabiblos* (1345) ve *Nomocanon* (1561)'u kullanmaktaydılar. Bu eserler Roma hukuku eserleriydi. Bunlar görünüşte Rum eserleri gibiyse de aslında bunu uygulayanların hukuk bilincine de yabancıydı.⁵⁰

İstanbul'un düşüşünden önce kilisenin Bizans İmparatorluğu'nun yasama uygulamalarına katıldığı bilinmektedir. Bu yetki Osmanlı döneminde genişledi. Patrik yasal bir takım düzenlemeler yapma faaliyetini Sinod ile birlikte yürütmekteydi. Bu kurallar dini iradeler olarak bilinmektedir. Özellikle Aile ve Miras Hukuku alanlarında kilisenin yasal düzenlemeler yaptığını görmekteyiz. Bu çerçevede kilise, evlilik düzenlemeleri ile ilgili olarak trahoma ile ilgili 1700'den 1844'e kadar 14 tane trahoma ve çeyiz arasındaki ilişkileri düzenleyen yönetmelik çıkarılmıştır.⁵¹

Miras hukuku açısından da benzeri bir durum söz konusudur. Popüler miras hukukunun önemli kurumlarından biri olan *Trimoiira*, XIV. yüzyıl başında kilisenin dikkatini çekti. 1326 yılında yayınlanan *Novella 26*'da buna yer verildi. Ne var ki Bizans döneminde trimoiira ile ilgili hukuk biliminin her zaman geçerli olacak tek bir görüşe ulaşamadığını söyleyebiliriz. *Novella 26*'nın belirsiz ifadeleri birçok yorum problemine sebebiyet vermiştir. Bu problemler Osmanlı döneminde de devam etmişti. 1721 yılında Patrik Jeremiah'ın Selanik metropolitinin raporuna karşılık yayınlanan Sinod kuralları trimoiiranın evriminde önemli bir aşamayı oluşturmaktadır. *Novella 26* yeniden yorumlanmıştır.⁵² 1803

Kutsal Sinod kararı ile bu konu kesin bir şekilde dönüşmüştü.⁵³ Kilise dahili ve patriarkal olan bu hukukun uygulanmasını manevi cezalar yoluyla sağlamaya çalışıyordu.⁵⁴

Bu düzenlemeler bazen kilise ile paralel oluyor bazen de kilise otoritesinin bir adım dışında oluşabiliyordu. XVII. yüzyıl ortalarında Rum cemaatleri ekonomik olarak zenginleşti ve yerel olarak kendi kendini yönetme hakkı kazandı. Aynı zamanda bunların her biri gelenek hukukunu toplayıp uygulamaya çalışıyorlardı. Gelenek hukuku toplandığı yerlerde boşanma ve miras konularında kiliseyle çatışıyordu. Çatışma İzmir'de belirgindir. 1785'te İzmir Metropolit, patrik ve 12 demogerondes⁵⁵ arasındaki sözleşme ilginçtir. Bu sözleşmede üç tip mahkeme öngörülüyor. 1- Metropolit mahkemesi; ruhbanlardan oluşacak, evlilik ve miras gibi din işlerine bakacaktı. 2- Toplum mahkemesi; sivillerden oluşacak evlilik ve miras haricinde sıradan problemlere bakacaktı. 3- Muhtelit mahkeme; ileri gelenler ve din adamlarından oluşacak, evlilik ve miras haricinde her şeye bakacaktı.⁵⁶

Özetlemek gerekirse cemaat örgütleri aile ve miras hukuku açısından kendi gelenek ve kurallarını hem yazılı hem de yazılı olmayan hukuk kuralları olarak uyguluyordu. Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu kuruluş ve yayılma ideolojisi olarak İslami bir temele dayanmakta idi. Yaygın kişi hukuku da örfi hukukun da içinde olduğu, temelini İslam şeriatından alan bir hukuk sistemi idi. Dolayısı ile cemaatlerin bu hukuk şekillenmelerinin üstünde siyasi iktidarın temel referans aldığı bir İslam hukuku da vardı. Gayrimüslim tebaa kamu hukuku açısından tamamen İslam kurallarına tabi iseler de kişi hukuku açısından

(50) Pantazopoulos, a.g.e., s.11.

(51) Pantazopoulos, a.g.e., s.14, 15.

(52) Pantazopoulos, a.g.e., s.16, 17.

(53) 1803 düzenlemesinin detayları için Bkz. Pantazopoulos, a.g.e., s.18, 19.

(54) Pantazopoulos, a.g.e., s.13. Dolayısıyla bu hukuksal organizasyonun sadece "daha çok kilise içi ve dini konularla ilgili olduğu" tezi (Ercan, a.g.e., s.197) pek de doğru görünmemektedir.

(55) Dimogerandiya üyeleri.

(56) Pantazopoulos, a.g.e., s.28.

dan da İslam hukukunun tamamen dışında değillerdi. Gayrimüslim bir kişi istediği takdirde, cemaat hukukunun yetki alanına girse bile, davasını kadı mahkemesine götürme hakkına sahip idi. Nitekim kadı sicilleri bu konuda çokça örnekler sunmaktadır.⁵⁷

Kadı mahkemeleri, gerek güçlerini arttırmak gerekse İslami ideolojinin büyümesi amacıyla kilise mahkemelerinin alanına girmeye çalışıyorlardı. Kadı mahkemelerinin, cemaat mahkemeleri aleyhine genişlemesine karşın cemaat mahkemeleri de karşı bir takım girişimlerde bulunuyorlardı. Cemaat örgütleri kendi din mensuplarını kadı mahkemesine gitmemeleri konusunda ikna etme çabalarının yanı sıra dinsel bir takım müeyyidelere de başvuruyordu. Kadı mahkemelerinde yapılan evliliklerin cemaatçe kabul edilmeyip doğan çocukların vaftiz edilmeyeceğinin ilanı, cemaatten ihraç etme ve öldükten sonra cenaze merasimi yapmama cezaları gündeme geliyordu. Hatta cemaat yönetimleri kadı mahkemelerinin bu konulardaki gayrimüslim davalarına bakmamaları konusunda resmi güvenceler de almışlardı. Ne var ki bir süre sonra cemaat idareleri de kadı mahkemeleri ile bir ortak yol bulmak zorunda kaldılar.⁵⁸

Tanzimat düzenlemeleri çerçevesinde hazırlanan nizamnamelerde, cemaate bağlı olanların evlenme, boşanma, miras gibi meselelerinin patriğin veya onun seçtiği din adamlarının kendi hukuk kurallarına göre çözüm getireceklerine dair kayıtlar⁵⁹ kaynağını bu modern dönem öncesi uygulamalardan almaktadır.

Millet Sisteminin Osmanlı Siyasal Hayatındaki Şekillenmesi

Demokratik olsun veya olmasın dünyadaki bütün siyasal sistemler bir mutabakat barındırır. Bu mutabakatın da demokratik toplumlarda olduğu gibi iradi bir özellik taşıması her zaman gerekli değildir. Dolayısı ile Osmanlı millet sistemini oluşturan *İmtiyaz Belgeleri*'ni egemen gücün tek tarafı olarak

verdiği dahili kamu hukukunu düzenleyen belgeler olarak görmek gerekir. Belgeler tek tarafları olarak verilseler de o zamanın tarihsel şartlarına dayandığından değiştirilemezlerdi.⁶⁰ Ne var ki Osmanlı siyasal sitemi içinde bütün hakların bir ihsan verme olarak kabul edildiği algı evreni için bu tek taraflılık keyfiyeti sistem için kabul edilebilir bir durumdur.

Osmanlı sisteminin gayrimüslim tebaadan istediği şey aslında Müslüman tebaasından istediğinin dışında değildir. İdarenin ister Müslim ister gayrimüslim reayasından istediği iki şey vardı, birincisi *itaat*, ikincisi de *vergi* idi. Tersî açıdan yaklaşırsak reayanın da yönetimden beklediği üç şey vardı. Birincisi can güvenliğinin sağlanması, ikincisi vergi dahil her konuda adalet (buradaki adalet eşitlik demek değildir), üçüncüsü de ibadetlerini ve inançlarını rahat uygulayabilme hakkı ve pratiği ile yerel tarihsel ve kültürel değerlerini muhafaza etmek. Bu konularda reaya ile devlet arasında bir mutabakat, millet sistemi ile sağlanmış oluyordu. Nitekim Ortaylı, millet tipi örgütlenmenin geçirdiği değişikliklere rağmen Osmanlı toplumsal ve idari yapısının esas unsuru olarak hep devam ettiğini vurgulamaktadır.⁶¹

Cemaatler açısından bu sistem kabul edilebilir bir sistem idi. Bireyin hiçbir anlam ifade etmediği modern dönem öncesi Osmanlı toplumunda insanların siyasal ve toplumsal bir anlam ifade etmeleri ancak bir mensubiyet kimliği ile gerçekleşebiliyordu. Dolayısı ile aynı grup içindeki insanlar ahiler,

(57) Örnek olarak; Kemal Çiçek, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercihi", *Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (Edit: Kemal Çiçek), Sota & Yeni Türkiye, Haarlem & Ankara, 2001, ss.31-49; A. Nühket Adıyke, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Sicillerinde Zimmi Davaları", *Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (Edit: Kemal Çiçek), Sota & Yeni Türkiye, Haarlem & Ankara, 2001, ss.77-95; Nuri Adıyke, "Girit'te İslam Hukuku Çerçevesinde Yapılan Hıristiyan Evlilikleri", *Kebikeç*, (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Dergisi), sayı.19, 2005, ss. 65 -72; aynı yazı "Kadı Mahkemelerinde Yapılan Hıristiyan Evlilikleri ve Girit Örneği" başlığı ile, *Fethinden Kaybına Girit*, Babıalı Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2006, ss. 80-91.

(58) Pantazopoulos, a.g.e., s.25-27.

(59) Bozkurt, a.g.e., s.30.

(60) Pantazopoulos, a.g.e., s.4.

(61) İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", s.1001.

tarikatlar, aşiretler veya dindaşlar olarak grup halinde anlamlı siyasi muhataplar olabiliyorlardı.⁶² Bu gruplaşmalar, siyasi sistemce kabul görüyor hatta teşvik ediliyordu. Fertler "... doğduğu millet kompartımanının içinde o cemaatin ruhani, mali, idari otoritesine bağlı olarak... kendi toplumsal gurubu içinde kendi an'anesi ve babadan oğla aktarılan sözlü kültürü içinde" yaşıyor ve bu aidiyet fertlere aile, sülale ve cemaat içinde bir güvenlik veriyordu.⁶³ Dolayısı ile sistem bu grup aidiyetini hem sistematik olarak kurgulamış hem de yaşatmıştı.

Osmanlı millet sistemi siyasal bir dayanak merkezi olarak şu açıdan da önemli idi. Yukarıda da vurgulandığı üzere Osmanlı İmparatorluğu, tipik bir tarım imparatorluğu idi ve bunun gereği olarak da egemen olduğu coğrafya üzerinde geleneksel kadim olanı işletmek durumunda idi. Bu çerçevede her alanda çokluk uygulaması, etnik ve dinsel açıdan da hayat bulmak zorunluluğunda idi.⁶⁴

XIX. yüzyıl bütün dünyanın çok hızlı değiştiği bir dönemdi. Bu dönemde Osmanlı da çok hızlı değişti. Eski dönemin temel referansı olan *gelenek* yerini yeni bir referansa *modernizme* bıraktı. Tanzimat döneminden önce Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasanın, idarenin, ekonominin her şeyin en önde gelen referansı hep gelenek olmuştur. Tanzimat'tan sonra artık hakim paradigma modernizmdir. Modern dünyaya eklenmeye çalışan Osmanlı aynı zamanda çok büyük yaşamsal sorunlarla da uğraşmak zorunda kalmıştır.

Fransız Devrimi sonrasında hayat bulan milliyetçilik düşüncesi özellikle çok unsurlu imparatorluklar için ölümcül bir virüs özelliği gösteriyordu. İmparatorluklar için ölümcül olan bu şey farklı unsurlar içinse yeniden bir doğuş ortamı hazırlıyordu. Bu yeni dünya Osmanlı İmparatorluğu için içinden çıkılamayacak bir paradoks yaratmıştır. Bir yandan her şeyi ile modernleşmeye çalışan bir imparatorluk, öte yandan bu modernleşmenin yarattığı öteki unsurların milliyetçi

organizasyonları. Zira modern dönemler öncesinde kimlik tanımlarının ideolojik talepleri bulunmazken yeni kimlik talepleri yeni ideoloji ile ete kemiğe bürünüyor, Osmanlı gibi imparatorluklarda bu adeta çözümlenin zeminini hazırlıyordu.

Gayrimüslim unsurların milliyetçilikle tanışmalarının yanı sıra XVIII. yüzyılın ikinci yarısından sonra Rusya ile başlayan bu unsurların başka yönetimlerce himaye altına alınması istekleri Tanzimat döneminin de gayrimüslim cemaatlerin dinamiklerinden birisi haline geldi. Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaası olan gayrimüslimler artık Doğu Sorunu'nun da bir parçası idi. Bu çerçevede misyonerliğin de önemli bir fonksiyon üstlendiği görülmektedir. XVIII. yüzyılda başlayan misyoner faaliyetler XIX. yüzyıl da cemaatleri kapalı kozalarından çıkarıp yeni milliyetçi hedeflere yönlendiriyordu.

Tanzimat dönemi bir taraftan gayrimüslim unsurların yeni kimlikler oluşturarak Osmanlı'dan ayrılma sürecini doğurdu öte taraftan da Osmanlı yönetiminin gayrimüslim unsurlarla yeni bir ilişki kurma sürecini oluşturdu. Cevdet Küçük bu süreci, XVIII. yüzyıldaki gelişmelerin millet sistemini bozduğunu, Tanzimat döneminin de toplumların yeniden birleştirilme çabası olarak değerlendirir.⁶⁵

Tanzimat dönemi her alanda olduğu gibi, milletlerin hukuksal anlamda statülerini belirginleştiren nizamnamelerin yayınlanması açısından oldukça önemlidir. Bu noktadan hareketle Tanzimat reformlarının millet sistemi çerçevesinde bir yeniden düzenleme dönemi olduğunu söyleyebiliriz. Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı bu konudaki en önemli düzenlemelerdir. Bu noktadan hareketle 1862 yılında kabul edilen Rum Pat-

(62) Nuri Adıyke, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", s.256, 260.

(63) İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s.27 ve 28.

(64) Bu çerçevede Osmanlıdaki "çoğulcu toplum" için bkz; Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyü Kavramsal Bir Yaklaşım", s.237.

(65) Küçük, "Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi" ", s.211.

rikliği Nizamnamesi, 1863'te yayınlanan Ermeni Patrikliği Nizamnamesi ve 1865 yılında yayınlanan Yahudi milleti nizamnamesi çok önemli düzenlemelerdi. 1850 yılında Protestanlığın resmen tanınıp onlarla da ilgili yasal düzenlemeler yapılmıştır.⁶⁶ Bu düzenlemeler kimilerine göre adeta birer anayasa hükmünde idi.⁶⁷

Sonuç olarak Tanzimat düzenlemelerini Osmanlı millet sistemi açısından iki notada değerlendirebiliriz. Birincisi, her konuda Tanzimat düzenlemeleri ile önemli bir kanunlaşma dönemi yaşanmıştır. Toplumsal düzenlemeler geleneksel tavrıdan çıkıp yazılı hale gelmiştir. Dolayısı ile millet sistemi çerçevesinde yukarıda anılan bu düzenlemeler aslında gelenekten gelen kuralların yenilenecek yazıya dökülmüş halleridir. Aslında bu nizamnameler ve yasal düzenlemeler, Osmanlı Millet sistemini geleneğe dayalı formatta çıkarıp, yeni bir hukuksal formata dönüştürdü. Üzerinde durulması gereken ikinci unsur ise Tanzimat dönemi ile Osmanlı sisteminde yaşanan dönüşümdür. Modern dönem öncesinde Osmanlı millet sisteminin de temelini oluşturan ve toplumun en temel talebi olan *adalet* yerini *eşitlik* kavramına bıraktı. Nitekim Tanzimat Fermanı da dahil bütün yasal düzenlemelerde Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasındaki eşitlik vurgulanmaya başlandı. Bu ise *segregasyon* pratiğinin sonu demektir.

Kaynakça

Adıyke A. Nükhet, "17. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriyeye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm", *XIV. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, II. Cilt I. Kısım, TTK. Yayını, Ankara 2005, ss.557-568.

Adıyke A. Nükhet, "Osmanlı Millet Sistemi Uygulamasında Gelenekselciliğin Rolü", *Düşünen Siyaset, (Osmanlı ve İdeolojisi)*, (Ağustos-Eylül 1999), sayı:7-8, ss. 157-163.

Adıyke A. Nükhet, "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Sicillerinde Zımmi Davaları", *Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (Edit: Kemal Çiçek), Sota & Yeni Türkiye, Haarlem & Ankara, 2001, ss.77-95.

Adıyke Nuri, "Girit'te İslam Hukuku Çerçevesinde Yapılan Hıristiyan Evlilikleri", *Kebikeç*, (İnsan Bilimleri İçin Kaynak Dergisi), sayı.19, 2005, ss. 65 -72; aynı yazı "Kadı Mahkemelerinde Yapılan Hıristiyan Evlilikleri ve Girit Örneği" başlığı ile, *Fethinden Kaybına Girit*, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2006, ss. 80-91.

Adıyke Nuri, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 255-261.

Adıyke Nuri, "Multi-dimensional Complications of Conversion to Islam in Ottoman Crete", *Crete and the Eastern Mediterranean, 1645-1840*, Halcyon Days in Crete VI, (Edited By. Antonis Anastasopoulos), Crete Universty Press, Rethymno, 2008, ss.203-209.

Adıyke Nuri, "Osmanlı Siyasal Söyleminde Cemaat-Millet ve Anadolu Uygulaması", *Mersin Üniversitesi I. Ulusal Tarih Kongresi [Tarih ve Milliyetçilik]*, Bildiriler, Mersin, 1998, ss.38-42.

Adıyke Nuri, "Osmanlı Siyasi Sitemi İçinde Yerel Geleneksellikler", *Düşünen Siyaset, (Osmanlı ve İdeolojisi)*, (Ağustos-Eylül 1999), sayı:7-8, ss. 211-215.

Adıyke Nuri, "Rum Cemaat Örgütlenmesi Olarak 'Dimoyerandiya'lar: Girit Örneği", *Dokuzuncu Askeri Tarih Bildirileri Semineri*, cilt II, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 2006, ss.169-179.

Akman Mehmet, "Kilise ve Havraların İslâm-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *İLAM Araştırma Dergisi*, c.I, sayı 2, (Temmuz- Aralık 1996), ss.133-144.

Artinian Vartan , *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839- 1863*, (Çev: Zülal Kılıç), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Augustinos Gerasimos, *Küçük Asya Rumları*, (Çev: Devrim Evcı), Ayraç Yayınları, Ankara, 1997.

Bayramoğlu Fuat, "Millet Milliyet ve Ümmet Kelimelerinin Mana Değiştirmeleri", *Aylık Siyasi İlimler [Dergisi]*, yıl IX, (Temmuz 1939), ss.190-199.

Bozkurt Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatanandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1989.

Braude Benjamin, "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 245-254.

Braude Benjamin, "Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri-I", (Çev: Kurtuluş Dinçer), *Tarih ve Toplum*, sayı 40, (Nisan 1987), ss.34-40.

(66) Bu düzenlemelerle ilgili genel olarak; Bozkurt , a.g.e., s. 170 vd; Eryılmaz, , *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s.113 vd; bu düzenlemelerin Düstur'daki yerleri için bkz: Akman, a.g.m., s.141.

(67) Bu görüş özellikle Ermeni milliyetçileri içinde çok kabul görmüştür. Örneğin; Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839- 1863*, (Çev: Zülal Kılıç), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004.

Braude Benjamin, "Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri-II", (Çev: Kurtuluş Dinçer), *Tarih ve Toplum*, sayı 41, (Mayıs 1987), ss.12-16.

Çaylak Adem, "Osmanlı'da Özerk Milletler Modeli: Bir Sosyolojik Çözümülemesi", *Yeni Türkiye Dergisi*, *Osmanlı Özel Sayısı*, c.II, sayı 32, (Mart-Nisan 2000), ss. 429 vd.

Çetin Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İbtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1994.

Çiçek Kemal, "Cemaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Yargı Tercih", *Pax Ottomana Studies In Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, (Edit: Kemal Çiçek), Sota & Yeni Türkiye, Haarlem & Ankara, 2001, ss.31-49.

Decei Aurel, "Patrik II. Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet İçin Yazdığı Ortodoks İtikad-namesinin Türkçe Metni", *Fatih ve İstanbul* (İstanbul'un Fethi Derneği Tarafından Yayınlanan İki Aylık Dergi), cilt I, sayı 1, (Mayıs 1951), ss.99-116.

Decei Aurel, "Yenadiyos İtikatnamesinin Metni", *Fatih ve İstanbul* (İstanbul'un Fethi Derneği Tarafından Yayınlanan İki Aylık Dergi), cilt II, sayı 7-12, (Mayıs 1954), ss.203-210.

Özdemir Hikmet, "Azınlıklar için Bir Osmanlı-Türk Klasığı:1453 İstanbul Sözleşmesi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.223-228.

Ercan Yavuz, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 197-207.

Ercan Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler (Kuruluşundan Tanzimat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001.

Eryılmaz Bilal, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyeye Kavramsal Bir Yaklaşım", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 236-241.

Eryılmaz Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Teb'annın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1990.

Eryılmaz Bilal, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Alternatif Üniversite, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992.

Karpat Kemal, "Etnik Kimlik ve Ulus-Devletlerin Oluşumu", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. II, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 17-34.

Kenanoğlu M. Macit, "Tek Devlette Çok Hukuk Olabilir Mi?", *Düşünen Siyaset*, (*Osmanlı ve İdeolojisi*), (Ağustos-Eylül 1999), sayı:7-8, ss. 119-126.

Kenanoğlu M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi (Mit ve Gerçek)*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2004.

Khan Arshi, "Osmanlı İmparatorluğu: Çokkültürlülüğün Doğulu Mimarı", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.229-235.

Kılıç Davut, *Taripten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2008.

Kurat Yuluğ Tekin, "Çok Milletli Bir Ulus Olarak Osmanlı İmparatorluğu", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 217-222.

Küçük Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde "Millet Sistemi" ", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 208-216.

Küçük Cevdet, "Osmanlılarda "Millet Sistemi" ve Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.1007-1024.

Lindner Rudi Paul, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, (Çev: Müfit Günay), İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

Ortaylı İlber, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, ss.996-1001.

Ortaylı İlber, "Osmanlı'da Azınlıklar ve Millet Sistemi", *Üç Kitada Osmanlılar (Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek 3)*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2007, ss.59-68.

Ortaylı İlber, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

Pantazopoulos N. J., *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1967.

Shaw Stanford, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti," *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. IV, (Edit: Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.307-321.